

**Bir Yeni İlm-i Kelâm Dönemi Meselesi Olarak Cehennemın Ebediliği
(İzmirli İsmail Hakkı- Musa Cârullah Bigiyef- Mustafa Sabri Efendi
Örnekleri)**

The Eternity of Hell as an Issue of the Neo-Kalâm Period
(Case Studies of İzmirli İsmail Hakkı, Musa Jârullah Bigiyev and Mustafa Sabri
Efendi)

Hakan KUTLU

Öğr. Gör., Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslâm Bilimleri Anabilim
Dalı Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Bandırma / Türkiye

Lecturer, Bandırma Onyedi Eylül University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic
Sciences PhD Student, Istanbul University, Institute of Social Sciences Bandırma, / Türkiye

hkutlu@bandirma.edu.tr

<http://orcid.org/0009-0008-9725-4205>

Makale Bilgisi / Article Information

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 31.03.2025

Kabul Tarihi / Accepted: 17.06.2025

Yayın Tarihi / Published: 20.06.2025

Atıf: Kutlu, Hakan. “Bir Yeni İlm-i Kelâm Dönemi Meselesi Olarak Cehennemın Ebediliği (İzmirli İsmail Hakkı- Musa Cârullah Bigiyef- Mustafa Sabri Efendi Örnekleri)”. *Adü İlahiyat Dergisi* 1/1 (Haziran 2025): 111-135

Cite as: Kutlu, Hakan. “The Eternity of Hell as an Issue of the Neo-Kalâm Period (Case Studies of İzmirli İsmail Hakkı, Musa Jârullah Bigiyev and Mustafa Sabri Efendi)” *Adü Theology Journal* 1/1 (June 2025): 111-135

İntihal/Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi / *This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.*

Yayıncı/Publisher: Aydın Adnan Menderes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi | *Aydın Adnan Menderes University Faculty of Theology* | <https://dergipark.org.tr/tr/pub/aduilahiyatdergisi> | aduilahiyatdergisi@adu.edu.tr

© Hakan KUTLU | Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 (CC BY-NC) International License

Bir Yeni İlm-i Kelâm Dönemi Meselesi Olarak Cehennem Ebediliği (İzmirli İsmail Hakkı- Musa Cârullah Bigiyef- Mustafa Sabri Efendi Örnekleri)

Öz

Cehennem azabının ebediliği kelâm ilminin doğuşuyla birlikte tartışılan ve günümüze dek aktüelliğini koruyan bir mesele olagelmıştır. Tabiatıyla vahyin kaynaklığı etrafında şekillenen bu mesele metodolojik farklılıklar gereği farklı yansımalarla sahne olmuştur. Cehennem azabının ebedi olup olmadığı, azabın niteliği gibi hususlarda İslâm düşünce geleneğinde genel eğilimin ebedi azabın kabulü yönünde olduğu rahatlıkla söylenebilir. Buna mukabil genel kanaate göre marjinal kalsa da azabın ebediliğini kabul etmeyenler de olmuştur. Meselenin tarihi serencamını sunmak oldukça mühim olsa da azabın ebediliği probleminin hangi fikri arka planda tartışıldığı hususu belki de ehemmiyet sıralamasında bir adım ileride olmalıdır. O sebeple meseleyi fikri arka plandan bağımsız bir surette değerlendirmemek gerekmektedir. Yeni İlmi Kelâm döneminde de asırlar boyunca üzerinde ihtilaf edilen meselelerden birisi olan cehennem azabının ebediyeti konusu gündeme gelmiş ve tartışılmıştır. Bizler bu çalışmamızda meseleyi, tercihini ret yönünde kullanan İzmirli İsmail Hakkı ve Musa Cârullah Bigiyef ile tercihini kabul yönünde kullanan Mustafa Sabri Efendi özelinde ele almaya gayret gösterdik. Cehennem azabı ile ilahi hikmet tanımlamaları arasında bağ kurmaya çalışırken, ilahi hikmeti izah etmede başvurulacak bakış açısının azabın kabulü ya da reddine olan tesirini araştırdık. Beraberinde sözü geçen ilim adamlarının sahip oldukları kanaati şekillendirirken İslâm düşünce geleneği içerisinde hangi ekoller ve temsilcilerden beslendiklerini de tespit etmeye çalıştık. Çalışmamız birbirinden oldukça farklı üç ayrı simanın Yeni İlmi Kelâm döneminde ortak bir şekilde işledikleri bu konuda ne gibi çözüm önerileri ortaya koyabildiklerini gözler önüne sermenin yanında kelâmda yenilik çağrıları karşısında klasik düşüncenin çözüm becerilerinin ne düzeyde devreye sokulduğunu görebilme imkânını da sunmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Yeni İlmi Kelâm, Cehennem Azabı, Ebedilik, Hikmet.

***The Eternity of Hell as an Issue of the Neo-Kalām Period
(Case Studies of İzmirli İsmail Hakkı, Musa Jârullah Bigiyev and Mustafa Sabri
Efendi)***

Abstract

The eternity of Hell's torment has been a subject of debate since the emergence of Islamic theology (Kalām) and has remained a relevant issue to this day. Naturally, this discussion, shaped by the authority of revelation, has manifested in various interpretations due to methodological differences. In the Islamic intellectual tradition, the predominant stance has been the acceptance of eternal punishment regarding the nature and perpetuity of Hell's torment. However, despite being considered marginal compared to the prevailing consensus, there have been scholars who have argued against the eternity of punishment. While presenting the historical trajectory of this debate is crucial, understanding the intellectual background in which the problem of eternal punishment has been discussed is arguably of even greater significance. Thus, this issue should not be evaluated in isolation from its broader intellectual context. During the Neo-Kalām period—one of the most critical phases in the evolution of Islamic theology—the question of the eternity of Hell's torment, which had been contested for centuries, once again became a focal point of discussion. In this study, we examine this issue through the perspectives of İzmirli İsmail Hakkı and Musa Cârullâh Bigiyef, who rejected the notion of eternal punishment, and Mustafa Sabri Efendi, who upheld it. While exploring the relationship between divine wisdom and the concept of Hell's torment, we analyze how different approaches to explaining divine wisdom influence the acceptance or rejection of eternal punishment. Furthermore, we investigate the intellectual traditions and figures that shaped these scholars' views within Islamic thought. This study aims not only to illuminate the solutions proposed by these three distinct scholars regarding a shared issue in the Neo-Kalām period but also to assess the extent to which classical theological thought engaged its problem-solving mechanisms in response to calls for innovation in Kalām.

Keywords: Kalām, Neo-Kalām, Hell's Torment, Eternity, Divine Wisdom.

GİRİŞ

Allah’a ibadet gayesi ile yaratılan insan sahip olduğu iradeyle hem hayra hem de şerre yatkın olan ve dolayısıyla yaptıklarının sorumluluğunu üzerinde taşıyan bir varlıktır. Bu hususiyetleri haiz olan insanın yapıp ettiklerinin karşılığının mükâfat ve ceza yönleri Kur’an-ı Kerîm ve hadîs-i şerîflerde çeşitli suretlerde ifade edilmiştir. İlâhi hitabın muhatabı olan insan mükâfat veya cezanın niteliği hakkında farklı yaklaşımlara sahip olmuştur. Peygamber Efendimiz’in (s.a.v.) irtihalinden sonraki süreçlerde dini birikimin muhatabı olan mümin zümrenin içerisinde cennet ve cehennemde kalışın ebedi olup olmadığı hususları da tartışılmıştır. Ancak asıl itirazların vaki olduğu nokta cehennem azabı, bu azabın ebedi olup olmadığı, bunun yanında ebedi azap vaki olacaksa bile bu azabın taraflarının kimler olacağı gibi hususlar olmuştur.

Farklı dönemlerde cehennem azabının ebedi olamayacağı öne sürülmüş ve bu iddia çeşitli argümanlar ile desteklenmeye çalışılmıştır. Ebedi azabın varlığına getirilen eleştiriler genel itibari ile ebedi azapta hikmet olamayacağı, sonlu bir dünyada işlenen bir suçun cezai yaptırımının sonsuza dek sürecek bir azap ile karşılık bulmasının Allah’ın rahmeti ve adaleti ile bağdaştırılamaması gibi gerekçeler etrafında toplanmaktadır. Farklı simalar tarafından benimsenen bu düşünce kelâm ilminin geçirdiği önemli evrelerden biri olan Yeni İlmi Kelâm devri temsilcilerinde de akis bulmuş ve dillendirilmiştir.¹

Cehennem ve azabın ebediliği probleminin modern literatürde de hatırı sayılır bir ilgiye mazhar olduğu söylenebilir. Bu problemin farklı disiplinlerin ilgi sahaları çerçevesinde ele alındığı önemli çalışmalar bulunmaktadır. Mustafa Altundağ’ın problemin Kur’an merkezli ve daha çok tefsir disiplinini ilgilendiren “Kur’an’da Müşkil Bir Mesele: Cehennem Azabının Ebediliği” başlıklı makalesi² Kur’an lafızları bağlamına odaklanarak tartışmanın semantik yönüne dair önemli fikirler vermektedir. Problemin kelâmi yönden tarihi süreç içerisindeki yerine bir bütün olarak odaklanan Hasan Hüseyin Tunçbilek’in *İslâm Düşüncesinde Cehennem ve Cehennem Azabının Ebediyeti ve Fenası Problemi* isimli çalışması da tartışmanın genel çerçevesini çizmesi bakımından önem taşımaktadır.

Yine bizim çalışmamızın önemli bir parçasını oluşturan ve Yeni İlmi Kelâm döneminde cereyan eden Musa Cârullah (1875-1949)- Mustafa Sabri Efendi (1869-1954) tartışmasına eğilen Mustafa Demir’in çalışması da oldukça

¹ Tartışmanın ortaya çıkışı ve tarihi süreçteki seyri hakkındaki detaylı bilgiler ve değerlendirmeler için bkz. Hasan Hüseyin Tunçbilek, “İslâm Düşüncesinde Cehennem ve Cehennem Azabının Ebediyeti ve Fenası Problemi”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (ÇÜİFD), 6(1), (2006), 18-28.

² Mustafa Altundağ, “Kur’an’da Müşkil Bir Mesele: Cehennem Azabının Ebediliği”, *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nin İlmi Mecmuası* 7 (2007), 41-88.

önemli bir yerde durmaktadır. Demir, ilgili çalışmasında tartışmanın tarihi bağlamını titizlikle ortaya koyduğu gibi hadis ilmi açısından tahlil ettiği tartışmanın derinleşmesi adına ciddi bir katkı sunmuştur.³ Osman Oral'ın Yeni İlmi Kelâm döneminde yaşamış önemli şahsiyetlerden olan Zahid el-Kevserî'nin (1879-1952) cehennem azabının ebediliği yanında cennet hayatının ebediyeti konularındaki yaklaşımını birlikte ele alan eseri de çalışmamızı ilgilendiren döneme dair önemli bir çalışmadır.⁴

Bu husustaki önemli çalışmalardan biri de Veysel Kaya'ya aittir. Kaya'nın, İzmirli İsmail Hakkı'nın (1869-1946) cehennem ebediliğine dair risalesini neşrederek değerlendirdiği çalışma alana çok önemli katkılar sunmaktadır.⁵ Demir'in yukarıdaki paragrafta adı geçen çalışması ile Kaya'nın çalışmasında ele alınan malzeme bizim bir arada vermek istediğimiz tartışmaya dair önemli detayları ortaya koymaktadır. Zikrettiğimiz ve zikretmediğimiz, benzer başlıklara sahip birçok çalışmanın sunduğu faydalara ek olarak bizler aynı dönemde cereyan eden bu problemin kelâmi boyutuna odaklanmak istiyoruz. Bunu yaparken de gayretimizi tartışmanın tarihi süreçteki ve kendi dönemindeki pozisyonunu betimlemeye hasretmeyeceğiz. Bunun yerine bir kelâm meselesi olarak cehennem azabının ebediliği meselesinin hangi fikri arka planda tartışıldığına değinmek istiyoruz.

İzmirli İsmail Hakkı, Mustafa Sabri Efendi ve Musa Carullah Bigiyef gibi ilim adamları arasında gerçekleşen bu tartışmada tarafları sahip oldukları düşünceye sevk eden birçok etkenin varlığından söz edilebilir. Bizler bu çalışmada öncelikle tarafları klasik düşünce içerisinde besleyen kanallara değinmeyi hedefliyoruz. Bu meyanda İzmirli İsmail Hakkı ile temellerini İbn Teymiyye (ö. 728/1328) ve İbn Kayyim el Cevziyye'nin (ö. 751/1350) oluşturduğu selefi düşünce arasında bir irtibat kurmaya ve selefi düşüncenin bu problemin İzmirli nezdinde modern dönemde tekrar gündeme alınmasına olan etkisini tespit etmeye çalışacağız.

Bunun yanında meseleyi temellendirme noktasında kendine daha çok vahdet-i vücûd felsefesinde dayanak bulan Musa Cârullah Bigiyef'in yaklaşımlarını belirlemeye çalışacağız. Cehennem azabının ebedi olmadığını savunan İzmirli ve Bigiyef'in karşısında cehennem azabının kafirler açısından ebedi olduğunu savunan ve Eş'arî düşüncenin bu dönemdeki temsilcisi olarak karşımıza çıkan Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi'nin değerlendirmelerini bir

³ Mustafa Demir, "Musa Carullah Bigi ve Mustafa Sabri Efendi'nin Cehennem Azabının Ebediliği Meselesine Yaklaşımları Üzerine Bir Değerlendirme", *Tevilat: Selçuk Üniversitesi İslâmi İlimler Fakültesi Dergisi* 1/2 (2020), 311-334.

⁴ Osman Oral, "Muhammed Zâhid el-Kevserî'nin Hulûd/Cennet ve Cehennem ebediliği Konusuna Yaklaşımı", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (2015), 87-108.

⁵ Veysel Kaya, "İzmirli İsmail Hakkı'nın Cehennem Sonluluğu Hakkındaki Risalesi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1, (2009), 529-557.

araya getirerek yöntem ve içerik açısından iki fikrin mukayesesini yapmaya gayret edeceğiz. Beraberinde meselenin ilahi fiillere bakış açısıyla olan ilişkisine temas edeceğiz. Hüsün-kubuh, hikmet ve adalet gibi birçok çatı kavramı ilgilendiren bu tartışmada Eş'arî mezhebinin ilahi fiillere bakışının ne derece önemli bir yerde durduğuna değineceğiz. Tartışmanın tarafları özelinde de beslendikleri klasik kaynaklar nezdinde de Eş'arî düşüncenin ilahi fiilleri değerlendirme usulünün gündemde oluşu fark edildiğinde kanaatimizce tartışmanın derinliğine yeni bir boyut daha eklenmiş olacaktır.

1. Azabın Ebediliği Konusunda İzmirli'nin Selefi Düşünce ile İrtibatı

Başlık özelinde İzmirli'nin selefi düşünceyle irtibatından kastımız cehennemin ebediliği hususunda beslendiği kaynağın büyük ölçüde İbn Kayyım el-Cevziyye ve İbn Teymiyye oluşudur. Yoksa elbette İzmirli'nin Yeni İlmi Kelâm dönemi içerisinde selefi düşüncenin temsilcisi olduğunu kastetmemekteyiz. Zira İzmirli selefi düşüncenin en mümeyyiz vasıflarından biri olan cismani ilah tasavvurunu benimsememektedir. Ancak bu, konumuz özelindeki en temel dayanak noktasının İbn Kayyım el-Cevziyye ve İbn Teymiyye olduğu gerçeğini de değiştirmemektedir. Cehennemin sonluluğu hakkında kaleme aldığı risalenin büyük ölçüde İbn Kayyım'ın ifadelerinin tercümesinden ibaret olması ve *Yeni İlmi Kelâm* adlı eserindeki ifadelerin İbn Kayyım ve İbn Teymiyye'nin ifadeleriyle büyük ölçüde örtüşmesi bu durumu doğrular niteliktedir.⁶

Bilindiği üzere İzmirli klasik kelâm birikiminin birçok güncel problem karşısında çözüm sunma becerisini yitirdiği kanaatine sahiptir.⁷ Yeni İlmi Kelâm döneminde birçok düşünürde farklı seviyelerde tezahür eden bu refleksi kendisini ilim gelenekleri düzeyinde bir yenilenme cereyanı olarak göstermiştir. Tabi bu geleneğin topyekûn reddi miras anlayışıyla bir köşeye atılması şeklinde gerçekleşmemiştir. Belli başlı disiplinler özelinde spesifik bazı noktalar göz önünde bulundurularak yöneltilen eleştirilerle ilimlerin asrın gereklilikleriyle uyumlu olacak biçimde güncellenmesi şeklinde tezahür etmiştir.⁸ Böyle olduğundan gelenek içerisinde kullanışlı kabul edilen

⁶ Kaya'nın çalışmasında incelemiş olduğu İzmirli İsmail Hakkı'ya ait risale ile İzmirli'nin *Yeni İlmi Kelâm* adlı eserinde cehennemin ebediliğini ele aldığı kısım arasındaki benzerlik için krş. Veysel Kaya, "İzmirli İsmail Hakkı'nın Cehennemin Sonluluğu Hakkındaki Risalesi", 535-552; İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlmi Kelâm* (Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, 1339-1341), 2/197-200. Ayrıca Kaya'nın da ifade ettiği üzere İzmirli'nin yazmış olduğu risale İbn Kayyım'ın *Hâdi'l-ervâh ilâ bilâdi'l-efrâh* adlı eserinde cehennemin ebediliği meselesine ayırdığı bölümün özet bir tercümesi niteliğindedir. Krş. İbn Kayyım el Cevziyye, *Hâdi'l-ervâh ilâ bilâdi'l-efrâh*, thk. Zâid b. Ahmed en-Nüşeyrî (Mekke: Dâru Âlemi'l-Fevâid, 1428/2007),

⁷ İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlmi Kelâm* (Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, 1339-1341), 1/7-8.

⁸ Modern İslâm düşüncesinin genel karakterinin Selefilik olduğunu ifade eden Özdiñç'in bu minvaldeki daha ayrıntılı tespitleri için bkz. Rıdvan Özdiñç, *Son Dönem Osmanlı Dini Düşüncesinde İrade Meselesi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013) 148-149.

malzemelerden de istifade edilebilmiştir. İnsan hakları ve hürriyetiyle ilgili söylemlerin had safhada gündem olduğu bir dönemde İslâmiyet'in kapsayıcılığını destekleyeceğini düşündükleri fikirler de dönemin temsilcileri tarafından kullanılmıştır. İzmirli'nin sem'iyâyâ dair bir meselede istidlallerini büyük ölçüde Kur'an ve hadisler etrafında geliştirdiği izlemini veren İbn Kayyım ve İbn Teymiyye'ye yönelmesi de tesadüf olarak değerlendirilmemelidir.

İbn Teymiyye'nin özellikle kelâmcılara yönelttiği eleştiriler onun ve öğrencisi İbn Kayyım el-Cevziyye'nin birçok meseledeki tutumuyla benzerlik göstermektedir. Özellikle İbn Teymiyye, cehennemın ebediliği noktasında kelâm karşıtı duruşunu *er-Redd alâ men kâle bi-fenâi'l-cenne ve'n-nâr* adlı risalesinde⁹ açıkça ortaya koymaktadır. İbn Kayyım el-Cevziyye'nin *Şifâu'l alîl fî mesâili'l-kader ve'l-hikmeti ve't-ta'lîl*¹⁰ ile *Hâdi'l-ervâh ilâ bilâdi'l-efrâh*¹¹ adlı eserlerinden hareketle cehennemın ebediliği konusundaki görüşlerini sarıh bir biçimde takip edebiliriz.

İzmirli'nin İbn Kayyım ve İbn Teymiyye'nin düşüncelerini neden kendine referans aldığı sorusu düşüncenin fikri arka planıyla irtibatlıdır. Bu bağlamda İbn Teymiyye ve İbn Kayyım el-Cevziyye'nin cehennemın ebediliği meselesine getirdikleri yaklaşımları ilahi fiilleri değerlendirme kriterlerinden bağımsız olarak ele almamak gerekir. İbn Teymiyye ve İbn Kayyım'ın ortak bir dille eleştirdikleri grup Cehmiyye adını verdikleri kelâmcılardır. İbn Teymiyye, kelâmcıların cehennemın ebediliği görüşüne sahip oluşunu öncelikle Kur'an, sünnet ve sahabe kavillerinden uzaklaşmalarına bağlamaktadır.¹²

İbn Kayyım'ın cehennemın ebediliği görüşünü ilahi fiillerin hikmet ve gayelerden soyutlamasıyla irtibatlandırması dikkat çekicidir.¹³ Bilindiği üzere kelâm ekolleri içerisinde ilahi fiillerin kullara dönük birtakım maslahatlar hikmetler ile öncelenmesinin imkânsız oluşu yalnızca Eş'arî mezhebinin savunduğu bir görüştür. Dolayısıyla İbn Kayyım'ın şu sözlerinin kelâmcılar genellemesi içerisinde Eş'arî düşünceye yöneltmiş bir eleştiri olduğu göz ardı edilmemelidir:

“Eğer ehline sürekli olan ve asla kesilmeyen şiddetli azabın faidesi nedir? diye sorulacak olursa, bu sualin, bırakın insanların kalplerini, dağları

⁹ Takıyyüddîn İbn Teymiyye, *er-Redd alâ men kâle bi fenâi'l-cenne ve'n-nâr ve beyânü'l-akvâl fî zâlik*, thk. Muhammed Abdullah es Siherî (Riyad: Dâru'l-Balensiyye, 1995), 60.

¹⁰ İbn Kayyım el Cevziyye, *Şifâu'l-alîl fî mesâili'l-kadâ ve'l-kader ve'l-hikme ve't-ta'lîl*, thk. Zâhir b. Sâlim Belfekayh (Beyrut: Dâru İbn Hazm, Dâru Atâati'l-İlm, 1441/2019).

¹¹ İbn Kayyım el Cevziyye, *Hâdi'l-ervâh ilâ bilâdi'l-efrâh*, thk. Zâid b. Ahmed en-Nüseyrî (Mekke: Dâru Âlemi'l-Fevâid, 1428/2007).

¹² İbn Teymiyye, *er-Redd alâ men kâle bi fenâi'l-cenne ve'n-nâr ve beyânü'l-akvâl fî zâlik*, 43-70; İbn Kayyım, *Hâdi'l-ervâh*, 2/730-792.

¹³ İbn Kayyım, *Şifâu'l-alîl*, 2/678-679.

yerinden sökecek nitelikte olduğunu hatırdan çıkarmamak gerekir. Zira kimilerine Rablerinin hikmetini inkâr ettiren ve fiillerini mahzâ dileme ile sınırlandıran, onları amaçsız ve sebepsiz eden şey de bu sualdir. Bu kimseler, Allah'ın veli kullarını azaba duçar etmesi ve onları cehennem dibine atması, düşmanları olan kafir ve müşrikleri cennetine alması ve orada ebediyen nimetlere gark etmesi, dilediğini sebepsiz ve hatta hiçbir ameli olmadan dahi cennete koyması, amelleri eşit olmasına karşın birinin ameli çoğaltıp öbürününkini azaltması, kişiye başkasının günahından dolayı azap etmesi, dilediğinin tüm iyiliklerini yok sayması gibi bunca şeyi caiz görürler ve bunları yapmayacağını da sadık haberci olmaksızın bilinemeyeceğini söylerler. Onların bu sözleri sadece zahiri bir çıkarım olmasının yanında delilleri de adalet ve hikmetten uzaktır.”¹⁴

Meselenin Eş'arîler nezdinde bu ayrıntılar muvacehesinde kabul görüp görmediği bir yana bu görüşün hikmet ve adaletten uzak olduğu söylemi üzerinde durulmalıdır. Böyle bir eleştirinin devamında teknik olarak hikmet ve adaletle dair bir tanımlama getirilmesi umulurken ne İbn Kayyım ne de İbn Teymiyye nezdinde böyle bir çabanın izine rastlayamadığımızı da ifade etmemiz gerekir. Bunun yerine mefhumu muhalifin gücünden faydalanılmak suretiyle cehennem azabının ebediliğinin hikmet ve adaletle aykırı olduğu söylemiyle yetinilmiştir.¹⁵

1.1. İzmirli İsmail Hakkı'nın Konuya Dair Delilleri

İzmirli, cehennem azabının ebediliği hususunda öncelikle azabın özünde nefisleri arındırma, kınama ve uyarma gibi kullara dönük birtakım maslahatlara matuf olması gerektiğini belirtmektedir. Kullara ait olan bu gibi maslahatlar oluştuğunda artık azabın devamının bir hikmeti kalmayacağından sona ermesi icap edecektir.¹⁶ Ayrıca Cenâb-ı Hakk'ın rahmetinin gazabından fazla olduğu doğrultusundaki hadisler ve rahmetinin her şeyi kapladığını bildiren ayetlerin ebedi azap ile çelişki arz ettiğini belirtmektedir. Hatta ebedi azabın hikmete aykırı oluşunun bedihi olduğunu dahi zikretmektedir.¹⁷

İzmirli insanın uğrayabileceği azabın sınırlı ve süreli olması gerektiği noktasındaki hikmetin, insanın yaratılış gayesiyle irtibatlı olduğunu ifade etmektedir. İnsan kulluk için yaratıldığından aslında azaba duçar olmasını gerektirecek sebep belirli bir müddet içerisinde kendisine arız olmuştur.

¹⁴ İbn Kayyım, *Şifâu'l-alîl*, 2/678-679.

¹⁵ İbn Teymiyye, *er-Redd alâ men kâle bi fenâ'il-cenne ve'n-nâr ve beyânü'l-akvâl fî zâlik*, 43-70; İbn Kayyım, *Hâdi'l-ervâh*, 2/730-792;

¹⁶ İzmirli, *Yeni İlmi Kelâm*, 2/197-200; Kaya, İzmirli İsmail Hakkı'nın Cehennem Sonluluğu Hakkındaki Risalesi, 536-537.

¹⁷ İzmirli, *Yeni İlmi Kelâm*, 2/197-200; Kaya, İzmirli İsmail Hakkı'nın Cehennem Sonluluğu Hakkındaki Risalesi, 537.

İnsanın imtihan dünyasındaki mevcudiyeti son bulduğunda bu sebep de ortadan kalkmış olacaktır. Azabın, arız olan bu sebebe dayandığı düşünüldüğünde sınırlı olması gerektiği sonucu da kendiliğinden ortaya çıkmış olmaktadır.¹⁸

Azabın ebedi olamayacağını gösteren bir başka gerekçe olarak esmâ-i hüsnâ içerisinde rahmet ve merhameti gösteren müstakil isimler olmasına karşın azap verici olduğu manasına gelen müstakil isimlerin bulunmayışını zikretmektedir. Akabinde rahmetin genişliği ve yaratılmışların genelini kapsayan nitelikte olduğunu gösteren birtakım ayetlerden iktibaslarla bulunmaktadır.¹⁹

Kula edilecek azabın Allah Teâlâ'ya dönük herhangi bir faydasının bulunamayacağını ifade eden İzmirli, azap ile hasıl olacak faydanın yalnızca kullara dönük olabileceğini hatırlatmaktadır. Bu fayda da sadece azaba duçar olan kula ait olabilir. Kula uygulanacak azap ilahi emirlere boyun eğmeyişi sebebiyle nefsinde meydana gelen kirlerin giderilmesi vazifesini görecektir. Yani azap kula arız olan şerrin ortadan kaldırılması ile hayırlı olmaktadır. Ebedi olması halinde mahzâ şerre dönüşeceğinden bu surette Cenab-ı Hak'a isnadının tenzih noktasında problemlili bir duruma tekabül ettiğini düşünmektedir. Zira İzmirli'ye göre Allah Teâlâ, içerisinde hayır namına hiçbir şeyi barındırmayan şerri yaratmamıştır. Hatta yaratmasından bahsetmek imkânsızdır.²⁰

İzmirli'ye göre cehennemin aksine cennet ve nimetlerinin sınırsızlığı, hakkında herhangi bir tartışmaya müsaade etmeyecek biçimde açık ve seçiktir. Ona göre naslar da kendisinin cehennemin sonluluğu hakkında ortaya koyduğu bütün öncüller de cennet ve nimetlerinin sonsuz olmasını gerektirmektedir.²¹

Cehennemin ebediliği görüşüne sahip olanların bu görüşü ispatlama sadedinde altı farklı yola başvurdıklarını söyleyen İzmirli bunları teker teker zikrettikten sonra her birine ait eleştirilere yer vermektedir. İzmirli'nin cehennemin ebediliği görüşüne kaynaklık ettiğini söylediği altı madde: icma, dini naslar, meşhur sünnet, konunun *zarûriyyât-ı dîniyyeden* oluşu, selef ve Ehl-i sünnet ulemasının bu konuda tartışmaya açık olmayan kati ifadeleri ve akıl şeklindedir.²²

¹⁸ İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, 2/197-200; Kaya, İzmirli İsmail Hakkı'nın Cehennemin Sonluluğu Hakkındaki Risalesi, 537.

¹⁹ İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, 2/197-200; Kaya, İzmirli İsmail Hakkı'nın Cehennemin Sonluluğu Hakkındaki Risalesi, 537.

²⁰ İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, 2/198.

²¹ İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, 2/197-200; Kaya, İzmirli İsmail Hakkı'nın Cehennemin Sonluluğu Hakkındaki Risalesi, 538.

²² İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, 2/197-200; Kaya, İzmirli İsmail Hakkı'nın Cehennemin Sonluluğu Hakkındaki Risalesi, 538.

İzmirli'ye göre cehennemin ebediliği görüşünde icma bulunduğu iddiası doğru değildir. Zira bu mesele sahabe asrında da ilerleyen zamanlarda da üzerinde tartışılan ve ihtilaf edilen bir konu hüviyetindedir. Dini nasların cehennemin ebediliğine delalet ettiği iddiasını da kabul etmeyen İzmirli tam aksine dini nasların ebedi azabın, önünde sonunda son bulması gerektiğine delalet ettiğini ifade etmektedir. Bunu rahmet ve nimetlerle ilgili ayetlerde yer alan tekit ifadelerinin azaba ilişkin ayetlerde yer almayışı ile irtibatlandırmaktadır. Meşhur sünnetin kafirlerin cehennemde ebediyen kalacağını gösterdiğini kabul eden İzmirli, bu durumun görüşün ispatı için yeterli olmadığı kanaatindedir. Çünkü ona göre meşhur sünnet, nasların bütünüyle birlikte değerlendirildiğinde cehennem var oldukça kafirlerin azap göreceğini göstermektedir. *Zarûrât-ı dîniyyeden* olan kısım da yalnızca hükmün bu tarafıdır. Son olarak bu meselenin akli olmayıp sadece nakillerden hareketle temellendirilebileceğini belirtmektedir.²³

İzmirli konuyu bir diğer kelâm problemi olan *va'd* ve *va'îd* ile de irtibatlandırarak da ele almaktadır. Bu bağlamda Allah Teâlâ'nın *va'd*inden dönmesinin imkânsız olduğu ancak *va'îd* yani azap tehdidinden dönüşünün imkânsız olmayışından yola çıkmaktadır. Çünkü Allah'ın kullarına olan vaadi kullarının bir hakkı iken kullarına yönelttiği azap tehdidi kendisine ait bir hak olmaktadır. Başka bir ifadeyle kullarına verdiği hakkı ifa etmesi adaletinin, onlar hakkında vermiş olduğu azap hükmünden vazgeçmesi ilahi bir ihsan olacaktır.²⁴

İzmirli, rahmeti gerekli kılan esmâ ve sıfatların devamlılığı hususunu tekraren vurgulamaktadır. Buna ek olarak Allah Teâlâ'nın ne zatı ne sıfatları ne de fiillerinde zerre miktarı şerrin bulunamayacağını yinelemektedir. Şer, olsa olsa mahlukatta bulunur ki bu bakımdan da Allah Teâlâ'dan tamamen bağımsız bir duruma tekabül eder. Burada böyle bir yargıya varılırken ilahi fiil ile ilahın mefulü olan mahlukat arasında yapılan ayırmadan yola çıkılmaktadır.²⁵ Bunun akabinde Allah katında rahmetin azaptan yeğ olduğuna delalet ettiğini düşündüğü ayetlere yer vermektedir. Devamında da iddiasını destekler nitelikteki rivayetleri zikretmektedir.²⁶

²³ İzmirli, *Yeni İlmi Kelâm*, 2/197-200; Kaya, İzmirli İsmail Hakkı'nın Cehennemin Sonluluğu Hakkındaki Risalesi, 539.

²⁴ İzmirli, *Yeni İlmi Kelâm*, 2/197-200; Kaya, İzmirli İsmail Hakkı'nın Cehennemin Sonluluğu Hakkındaki Risalesi, 539.

²⁵ İzmirli, *Yeni İlmi Kelâm*, 2/197-200; Kaya, İzmirli İsmail Hakkı'nın Cehennemin Sonluluğu Hakkındaki Risalesi, 540.

²⁶ İzmirli, *Yeni İlmi Kelâm*, 2/197-200; Kaya, İzmirli İsmail Hakkı'nın Cehennemin Sonluluğu Hakkındaki Risalesi, 541.

2. Vahdet-i Vucûd Felsefesi'nin Tezahürleriyle Musa Cârullâh Bigiyef

Musa Cârullâh Bigiyef modernleşme döneminde yaşamış ve birçok alanda eserler vermiş bir düşünürdür. Kur'an ve Kur'an ilimleri, fıkıh ve fıkıh usulü, sünnet ve hadis, kelâm, İslâm anlayışı, Aristo mantığı, akıl ve düşünce hürriyeti, kadın hakları, İslâm'ın geri kalış sebepleri ve taklit hastalığı gibi birçok konu hakkında yenilikçi fikirlere sahiptir.²⁷ Bu başlıkların yanında cehennem ve azabın ebediliği meselesinde de aynı doğrultuda fikirleri mevcuttur. Bu fikirlerini de *Rahmet-i İlâhiyye Bürhanları* ve *İnsanların Akide-i İlâhiyyelerine Bir Nazar* adlı risalelerinde tafsilatını ileride vereceğimiz birçok delil ile savunmaktadır. Bu mesele özelinde Bigiyef, eleştirilerini İslâmi kültürel birikime ve geriye dönük olarak icra etmektedir. Eleştiri oklarının merkezine ise çok sert bir biçimde tenkit ettiği kelâm ilmini yerleştirirken beraberinde fıkıh usulü ve tefsir gibi geleneklere de yüklenmektedir. Musa Cârullâh'ın modern dönemde rastladığımız popüler gelenek eleştirisini şu ibarelerinde görmemiz mümkündür:

"İslâmiyet'in kendisi de ilahi rahmet kadar genişti... İslâmiyet'in bu mümeyyiz vasfı onun insanlık âleminde çok hızlı bir şekilde yayılmasının kuvvetli bir amili de olmuştur. Fakat İslâmiyet'in bu genişliği uzun süre devam edemedi. İnsanların çoğu İslâmiyet'in bu genişliğini kendi dar fikirlerine, dar gönüllerine sığdıramadılar; çünkü ya kendi dar gönüllerini genişletmek ya da İslâmiyet'i gönülleri kadar dar bir hiçlik haline dönüştürme zorunluluğu hasıl olmuştu. Fakat kendi dar gönüllerini genişletmekten aciz kalan insanlar, ikincisinden, yani İslâmiyet'i daraltmaktan çekinmediler. O günün siyasi şartları da buna izin verdi. Bu durumun etkisiyle kısa bir süre içerisinde İslâm dünyasında dar gönüllüler kadar dar olan çok küçük bir sürü mezhep ortaya çıktı. Dairesi mümkünât kadar geniş olan İslâmiyet, içerisine ancak bir oymağı alabilecek kadar dar bir alana sıkıştı."²⁸

Alıntıda yer alan ifadeler dönem zihin yapısı ile gelenek eleştirisi bağlamında ortak bir paydada buluşsa dahi hareket ve dayanak noktasındaki

²⁷ Başlıkların içeriği hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hamdi Mert, "Musa Cârullah Bigiyef: Hayatı, Mücadelesi, Fikirleri", *Kutadgu Bilig Dergisi* 8, (1999), 129-133.

²⁸ Ömer. H. Özalp, *İlahi Adalet- Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi, Musa Cârullah Bigiyef*, (İstanbul: Pınar Yayınları, 1999), 274-275.

*Özalp'in çalışması Mustafa Sabri Efendi'nin "*Yeni İslam Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyyesi*" adlı risalesi ile Musa Cârullah Bigiyef'in "*Rahmet-i İlâhiyye Bürhanları*" ve "*İnsanların Akide-i İlâhiyyelerine Bir Nazar*" isimli risalelerinin transkripsiyon ve günümüz Türkçe'sine dönük kısmi bir sadeleştirmesinden ibarettir. Eserde yalnızca Mustafa Sabri Efendi ve Musa Cârullah'ın risaleleri yer aldığı için bundan sonraki atıflarda direkt olarak müellif ve risalesinin ismi zikredilecektir. Çalışmada Ömer. H. Özalp'in şahsi bir değerlendirmesi ve yorumu bulunmadığını da özellikle zikretmeliyiz. Özalp'in kendisi de risaleleri içeren metinlerde şahsi bir tasarrufu bulunmadığını vurgulamaktadır. *İlahi Adalet*, 14.

farklılığı da zikretmek gerekir. Zira Bigiyef rahmetin umumiliği meselesinde çoğunluğunu vahdet-i vücûd temsilcilerinin oluşturduğu tasavvuf ehlinen istifade ettiğini ifade etmiştir.²⁹

Ayrıca İzmirli'nin getirdiği hikmet eleştirisini benzerini Bigiyef'te de görmemiz mümkündür. İtirazda bulunulan hikmet anlayışı yine Eş'arî düşüncesinin hikmet anlayışı olmaktadır.³⁰ Meselenin bu yönünün de gözden kaçmaması ve ebedi azabın kabul edilemeyişi ile hikmet kavramına bakış arasındaki kaçınılmaz bağın mülâhaza edilmesinin daha doğru tespitler yapabilmek adına büyük bir ehemmiyet taşıdığı kanısındayız.

2.1. Musa Cârullah'ın Cehennem Azabının Sonluluğuna Dair Delilleri

Musa Cârullah, bu minvaldeki delillerini ortaya koymadan önce mükâfat veya ceza vermenin Allah'ın üzerine vacip olup olmaması noktasına eğilerek kelâmcıların nasları ceza ile mükâfat açısından değerlendirirken büyük bir hataya düştüklerini söylemektedir. Ona göre naslarda geçen azap ve tehdit ifadelerinin ahirette gereği yerine getirilmediği takdirde, "sözden dönme ve yalan" olarak değerlendirmek yerine Allah'ın rahmeti esas alınarak "bağışlamak ve ceza vermekten vazgeçmek" şeklinde anlaşılması daha uygundur.³¹

Cârullah, Kur'an-ı Kerîm'de geçen azap ve tehdit ifadelerinin ilahi irade ile kayıtlanması sebebiyle azabın ebediliğinin iddia edilemeyeceğini düşünmektedir. Cehennemde kalışın "gökler ve yerler durdukça" kaydına bağlanması, Allah'ın (c.c.) Musa'ya (a.s) hitaben "Azabıma dilediğimi uğrattırım; rahmetim ise her şeyi kaplamıştır" buyurması, İsa'nın (a.s) "Eğer onlara azap edecek olursan onlar senin kullarıdır; ancak eğer onları affedersen muhakkak ki bu senin çok hikmetli ve yüce oluşundandır"³² ifadesi ve benzeri kayıtların

²⁹ Bigiyef, hareket noktasının bazı tasavvuf temsilcileri olduğunu şu ibarelerinde ifade etmektedir: "Fakat Kur'an ayetlerini anlamak için kelâmcılar ve usulcüler tarafından kaleme alınan tefsirler bu hususta bana hiçbir fayda vermedi. Ben de mutasavvıfların eserlerine iltica ettim. Celâleddîn Rûmî (Mevlânâ) Hazretlerinin *Mesnevî'si*, Kuşeyrî Hazretlerinin *Risale'si*, Muhyiddîn İbn Arabî Hazretlerinin *Fütûhât-ı Mekkiyye'si* bana bu konuda çok yardımcı oldu. Bu üç kitabın ve benzeri İslâmî eserlerin yardımıyla, kalbimde kökleşen şüphe düğümleri birer birer çözüldü..." Musa Cârullâh Bigiyef, *Rahmet-i İlâhiyye Bürhanları*, 267.

³⁰ İmam Gazzâlî, *el İktisâd fi'l İtikâd* adlı eserinde ilahi fillerin bazı amaç ve gayelere matuf olarak meydana geldiğinin iddia edilmesi halinde Cehennem azabının ebedi olduğu görüşünün savunulamayacağına işaret etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Huccetü'l- İslâm Muhammed b Muhammed el Gazzâlî, *el İktisâd fi'l İtikâd*, (Cidde: Dâru'l-Minhâc, 2016), 334- 337.

³¹ Bigiyef, *Rahmet-i İlâhiyye Bürhanları*, 284-285, Cârullah ceza vermek-bağışlamak, sözünden dönmek-vazgeçmek şeklinde yaptığı ayırım için Muhyiddîn İbn Arabî'den de iktibasta da bulunmaktadır. Bkz, Bigiyef, *Rahmet-i İlâhiyye Bürhanları*, 285.

³² el-Mâide 5/118.

tüm insanlığın bir gün ilahi iradenin tecelli etmesi ile cehennemden çıkacaklarına delalet ettiğini düşünmektedir.³³

Cârullah, besmelenin izahı yapılırken, *Rahmân* kelimesinin *Rahîm* kelimesinden daha belîğ bir anlam ifade etmesi hasebi ile “Dünyada iken tüm insanlara, ahirette ise yalnızca müminlere rahmet eden” şeklinde anlamlandırılmasına karşı çıkmakta ve bu yorumu çok keyfi, manasız ve esassız bir açıklama olarak görmektedir. Bu tür bir izah tarzının Allah’ın rahmetine bir sınırlama getirmek anlamına geldiğini düşünmektedir. Belîğ olma bakımından iki kavram arasındaki fark kabul edilse dahi *Rahmân* isminin hem dünyada hem de ahirette tüm insanlara, *Rahîm* isminin ise yalnız bu dünyada ama yine tüm insanlara rahmet eden olarak anlaşılmasının daha uygun olacağı kanaatindedir.

Bu bağlamda “Rahmân arşa *istivâ* etmiştir”³⁴ mealindeki ayette *istivâ*dan kastın Allah’ın bizzat arşa *istivâsı* değil de rahmetinin arşı *istivâsı* olması gerektiğini düşünmektedir. Bu surette, onun nezdinde hem rahmet tüm insanlığı kaplamakta hem de ayet müteşabih olmaktan çıkmaktadır.³⁵

Cârullah, Kur’an’da yer alan “Allah kendisine şirk koşulmasını bağışlamaz; bundan başkasını dilediğinden bağışlar.”³⁶ ve bu minvaldeki ayetlerin “De ki: Ey nefislerine zulmeden kullarım! Allah’ın rahmetinden ümidinizi kesmeyin! Muhakkak ki o tüm günahları bağışlar; çünkü o çok bağışlayan ve çok yarlıgayandır.” mealindeki ayet çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Zira “tüm günahlar” ibaresinin altına şirk de girmektedir. Hatta en büyük günah olması sebebiyle öncelikli olarak girmelidir. O halde, ona göre bu anlamdaki ayetlerin içerisindeki “bağışlamaz” ifadesi, cezaya çarptırmadan yani azap etmeden bağışlamaz biçiminde anlaşılmalı ve bu şekilde bir sürelik azaptan sonra bağışlamanın gerçekleşeceği yönünde değerlendirmeye tabi tutulmalıdır.³⁷

Cârullah “Kim Allah ile beraber varlığını ispat edemediği bir şeye taparsa işte onun hesabı artık Rabbinin katındadır”³⁸ ayetinde delilsiz olarak Rabbine şirk koşanların bağışlanacağına işaret edildiğini söylemektedir. Delilsiz olarak şirk koşma meselesini insanın Allah inancına ulaşma noktasında gücünün yetmemesi ile irtibatlandırırken; kulun gücünün üzerinde olan ile mükellef olmayışı açısından değerlendirerek bu durumda olan kimselerin bağışlanacağı yönünde kanaat belirtmektedir. Delile dayalı olarak şirk koşma mevzusunda ise, aslında her inanç sahibinin kendi inancını bir şekilde bir delile

³³ Bigiyef, *Rahmet-i İlâhiyye Bürhanları*, 289-300.

³⁴ Tâ-hâ 20/5.

³⁵ Bigiyef, *Rahmet-i İlâhiyye Bürhanları*, 300-303.

³⁶ en-Nisâ 4/48.

³⁷ Bigiyef, *Rahmet-i İlâhiyye Bürhanları*, 303-306.

³⁸ el-Mü’minûn 23/117-118

dayandırdığını ve onların da Allah'ın fazlı ile bağışlanacaklarını düşünmektedir.

39

Cârullah, “Rabbin yalnızca kendisine ibadet etmenizi kazâ etti.”⁴⁰ mealindeki ayette bulunan “kazâ” kelimesine kelâmcılar tarafından yanlış mana verildiğini belirterek emretti yerine Kur'an'da bulunan yaygın kullanıma daha uygun olan hükmetmek manasının kullanılmasını teklif etmektedir. Bu surette Allah'a ibadet etmek ezelde hükme bağlanmış bir mevzu olurken, yeryüzündeki herkesin aslında yalnızca Allah'a ibadet ettikleri tarzındaki bir anlayış biçiminin önü açılmış olmaktadır.⁴¹ Bu ayetin beraberinde “(Hûd dedi ki:) Hem benim Rabbim hem de sizin Rabbiniz olan Allah'a dayandım. Hiçbir canlı yoktur ki O, onun perçeminden tutmuş olmasın. Benim Rabbim dosdoğru bir yol üzeredir.”⁴² ayetini de aynı doğrultuda delil olarak kullandığı şu ifadelerinde mütalaa edilebilir:

“Bu ayet-i kerîmenin şumulüne, tüm insanların dahil olduğunda şüphe yoktur. Her insanın perçemi sırât-ı müstakîm üzere olan mevlâsının kudret elinde olduğuna göre her insan zarûrî olarak sırât-ı müstakîm üzerinde bulunur; yani inançta çocukluk evresinden olgunluk evresine geçerken her insan “doğru yol” dan gider. Bu yol, ilahi hikmet gereğince insanlara, üzerinde aşamalı olarak ilerlemeleri için çizilmiştir. Dolayısıyla insanın çocukluk çağı ile olgunluk çağı arasındaki inançlarından hiçbirinden ötürü muâhaze edilmemesi gerekir.”⁴³

3. Eş'arîliğin Son Dönem Temsilcilerinden Mustafa Sabri Efendi

Mustafa Sabri Efendi'nin bu meseleye yönelik yaklaşımlarını Musa Cârullâh Bigiyef'e reddiye amacı ile kaleme aldığı *Yeni İslâm Müceddidlerinin Kıymet-i İlmiyyesi* adlı eserinde mütalaa edebiliriz. Mustafa Sabri Efendi anılan eserde Cârullah'ın yanında bu fikrin daha önceki bazı temsilcileri olan Muhyiddîn İbn Arabî (ö.638/1240), İbn Kayyım el Cevziye gibi isimlerin

³⁹ Bigiyef, *Rahmet-i İlâhiyye Bürhanları*, 317-319. Cârullah, insanların biyolojik olarak gelişim gösterdikleri gibi inanç bakımından da gelişim içerisinde olduklarını, dolayısıyla her inancın aslında bir doğruluk payının bulunduğunu ifade etmektedir. Bu iddiasına da delil olarak Hz. İbrahim'in (a.s.) tecrübesini getirirken; Rabbine ulaşma hususunda geçirdiği evreleri inanç olgusunun zirvesi olan tevhit inancıyla birlikte aynı silsilenin halkaları olarak telakki etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bigiyef, *İnsanların Akîde-i İlâhiyelerine Bir Nazar*, 353.

⁴⁰ el-İsrâ 17/23

⁴¹ Bigiyef, *Rahmet-i İlâhiyye Bürhanları*, 316.

⁴² el-Hûd 11/56

⁴³ Bigiyef, *İnsanların Akîde-i İlâhiyelerine Bir Nazar*, 348-349. Cârullah'ın bu doğrultudaki görüşlerini birebir olarak Muhyiddîn İbn Arabî'de de görmemiz mümkündür. “Hiçbir canlı mahlûk yoktur ki Allah onun tepesinden yakalayıp da hükmü altına almasın, muhakkak ki Rabbim doğru yol üzeredir” mealindeki ayete dayanır. O halde yürüyen her mahlûk Rabbinin doğru yolu üzerinde yürür. Bu bakıma göre onlar gazaba uğramış ve sapkınlığa düşmüş sayılmazlar...” *İnsanların Akîde-i İlâhiyelerine Bir Nazar*, 349. Ayrıca meseleye getirilen bu yaklaşımın kendi içerisinde cebrî bir yapısının olduğu da değerlendirilebilir.

görüşlerini de değerlendirerek tenkit etmektedir. Cehennemin ebediliği meselesinde takındığı tavrın Eş'arî düşünceden yana olduğunu söyleyebiliriz. Bu meyanda, kitabının mukaddimesinde serdettiği şu sözlerinin, ileride genel hatları ile bayan etmeye çalışacağımız Eş'arî düşüncesinin ilahi fiillere bakışı ile uyumunu görebiliriz:

“Musa Efendi'nin kendisi de kalbinde, ilahi rahmetin kafirleri de sonsuza dek cehennemde bırakmaya engel olacak derecede kapsayıcı olması için bir arzu, bir hırs olduğunu inkâr etmez. Fakat bunda mazur hatta haklı değil midir? Bu konuda aykırı bir arzu taşımak ilahi rahmeti kıskanmak ve sınırlamak anlamına gelmez mi? Evet bin kere evet... ki o şiddetli ve bir o kadar da sürekli olan azap, bizim idrakimize sığmaz... Tekrar ediyorum, gerçekten bu kadar şiddetli ve uzun bir azap, ilahi kudrete oranla imkânsız olmamak üzere, sırf insan dayanıklılığı açısından bizim de aklımıza, bu sınırlı aklımıza sığmıyor. Fakat ne yapabiliriz; elimizden ne gelir? Hâkimler hâkimi ve din gününün sahibi olan Cenâb-ı Hak “Şöyle yapacağım” diyor ve insanlara de “Dayanabilir misiniz” diye sormuyor. Bizim ise isteyerek veya istemeyerek buna inanmamız gerekiyor.”⁴⁴

3.1. Hüsün-Kubuh ve Gayeler Bağlamında Eş'arî Mezhebinde İlahi Fiiller

Fiil, hikmet, hüsün ve kubuh kavramlarının bir arada düşünülmesi gerektiği bu başlık altında söz konusu fiiller yaratıcıya dönük olan fiillerdir. Dolayısı ile ilahi bir fiilin hikmetli olup olmadığı noktasındaki değerlendirmeler öncelikle hüsün ve kubuh kavramlarının içerisinin doldurulduğu düşünce yapısıyla derin bir irtibat halinde olacaktır. Çünkü bir eylemin haddi zatında iyi-kötü veya güzel-çirkin gibi vasıflara sahip olup olmadığı hususunda dayanan prensip, söz konusu eylem hakkındaki araştırmanın seyrini büyük ölçüde belirleyecektir. Hüsün-kubuh tartışmaları klasik kelâm ve fıkıh usulü literatüründe oldukça esaslı bir konumu haizdir. Tartışmanın bu konumu haiz oluşu satırlar arasında kaplamakta olduğu hacim ile alakalı olduğu kadar birçok kelâm problemine temel teşkil etmesiyle de irtibatlıdır.

Tartışmayı resmeden önemli simalardan biri olan Cürçânî (ö. 816/1413), hüsün-kubuh noktasındaki yaklaşımları üç farklı başlık altında tasnif etmeyi tercih etmiştir. Kendisinden sonraki birçok eserde de yer edinen ve kavramların farklı anlam katmanlarına temas edilerek ortaya konan tasnif şu şekildedir;

⁴⁴ Mustafa Sabri Efendi, *Yeni İslâm Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyyesi*, 34-35

Hüsün ve kubuh üç ayrı şekilde anlaşılabılır:

- Yetkinliğe götüren ve kişinin konumunu yükselten şey hasen, bunun aksine eksiklik ve mertebe düşüklüğü gerektiren şey de kabih olarak adlandırılır.
- Çıkarlara ve gayelere uygun olan şeyler hasen, ters düşen şeyler ise kabih olarak adlandırılır.
- Bir şeyin dünyada övgüyü ahirette de sevabı gerektirir nitelikte olması onun hasen, dünyada yergiyi ahirette cezayı gerektirmesi de onun kabih olması anlamına gelir.⁴⁵

Cürcânî ilk iki kısma dahil olan fiillerdeki hüsün ve kubuh yönünün idraki noktasında şeriatın bildirimi olsun veya olmasın, aklın müstakil oluşunda kelâm ehlinin ittifak halinde olduğunu belirtmektedir.⁴⁶ Tartışmaya konu olan fiiller ise üçüncü kısımdakiler olmaktadır. Eş'arîlere göre bir şeyin ahirette sevabı gerektiren bir nitelikte oluşu daha önceden hasen veya kabih oluşu ile alakalı değildir bilakis ona bu niteliği veren şeriat onu hasen veya kabih kılmış olur. O halde hasen, şeriatın emrettiği, kabih ise nehyettiği şeydir. Başka bir deyişle Allah'ın bir şeyi emredişi o şeyin haddizatında hasen oluşu; bir şeyi yasaklaması da o şeyin haddizatında kabih oluşundan ileri gelmez. Cürcânî'nin tasnifine göre cehennem azabının ebedi oluşu da ahiret ahvalinden oluşu ve şeriatın bildirimlerine tabi olması hasebi ile hüsün ve kubuhun üçüncü şikkında mütalaa edilmelidir.

Yine bu meseleyle birlikte değerlendirilmesi gereken bir başka önemli husus ilahi fiillerin gayelerle olan ilişkisidir. İlahi fiillerin birtakım gayeler gözetilerek sadır olup olmadığına kelâm ekollerinin ittifak halinde olduğu söylenemez. Nitekim Eş'arîler nezdinde Allah'ın fiilleri gayelere bağlı olamazken Mâtürîdîler ve Mu'tezile nezdinde ilahi fiiller prensip olarak belli başlı gayelere matuf olabilir. Ancak fiilin gerçekleştirilmesine sevk eden gayelerin Allah'ın zatına dönük olması uluhiyette noksanlığı gerektireceğinden gözetilen faydanın kula dönük olması gerekmektedir. Mâtürîdî mezhebinde bu durum ilahi bir ihsandır. Allah Teâlâ herhangi bir zorunluluk olmadığı halde kullarına ihsanda bulunmak amacıyla kullarının maslahatlarını gözeterek

⁴⁵ Seyyid Şerîf Cürcânî, *Şerhu'l Mevâkıf* (Siyalkutî ve Halebî haşiyeleri ile birlikte), (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l İlmiyye, 1998), 8/202-203; Sa'dü'dîn Mes'ud b Ömer b Abdillâh et-Taftâzânî, *Şerhu'l Makâsîd*, thk. Abdurrahman Amîra, (Beyrut: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1998), s. 282- 294. Ayrıca bkz. Kadî Nâsıruddîn Abdullah b. Ömer el Beydâvî, *Minhâcü'l-vusûl ilâ ilmi'l- usûl*, (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2008), 56, Bennânî, *Haşiye alâ şerhi Celâl Şemsiddîn Muhammed b Ahmed el Mahallî alâ metni Cemi'l- Cevâmi' li Tâciddîn es Sübkî*, (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1403/1982), 166-167; Mahmûd Ebû Dakîka, *el Kavlü's-sedîd fî ilmi't- tevhîd*, thk. Avadullâh Câd el-Hicâzî, 2/141.

⁴⁶ Ebû Dakîka, *el-Kavlü's-sedîd*, 1/141

yaratmaktadır.⁴⁷ Ancak Mu'tezile'nin büyük çoğunluğuna göre Allah Teâlâ'nın kulları için salâhı veyahüt aslah olanı gözetmesi zorunludur.⁴⁸

Eş'arîler ise herhangi bir surette Allah'ın fiillerinin gayelere bağlı olduğunu kabul etmez. Zira Allah'ın, fiillerini gerçekleştirirken bazı gayeler taşıdığı iddia edildiği takdirde bu gayeler gerçekleşmeden önce zatında bir eksikliğin bulunması ve bu gayelerin gerçekleşmesi ile kemalinin artması gerekir. Allah'ın bu gayeleri Mu'tezile'nin benimsediği şekliyle *vücûb* yolu ile değil de Matûrîdîlerin benimsediği biçimde *ihsan* yolu ile gerçekleştirdiği düşünülse bile durum böyledir. Çünkü mümkünün iki tarafının Allah'ın zatı açısından hiçbir farkı yoktur. Eğer kula dönük olan fayda tarafı zatı açısından daha baskın olursa bu durumda da Allah'ın bu faydadan istifade ettiği sonucu ile karşı karşıya kalınmış olur.⁴⁹

O halde ancak ilahi hitabın kullara ulaşması ile bilinebilen tüm hususlarda hikmet; Allah'ın mahza bir mümkünün iki tarafından herhangi birini mutlak iradesi ile seçmesi anlamına gelir. Herhalde İmam Eş'arî'nin şu sözlerini de aynı bağlamda değerlendirmek gerekmektedir:

“Allah (c.c.) tüm cehennemlikleri alsa cennete koysa bu onun adaleti ve hikmetindendir. Tüm cennetlikleri de cehennemde atsa yine bu onun adalet ve hikmetinin bir gereğidir. Bu fiillerini de zulüm ile niteleyemeyiz.”⁵⁰

Mustafa Sabri Efendi'nin ifadelerinde de meselenin aynı tarzda değerlendirilişini açık bir şekilde görebiliriz. Bunun yanında ebedi azap ile hikmet kavramları arasında irtibat kurarken hikmetin varlığını nefyeden tarafların ise kulların maslahatları ve dayanma güçlerini esas alarak değerlendirmelerde bulundukları gözlenmektedir.

⁴⁷ Sa'düddîn et-Taftâzânî, *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye*, (Kestelli, Hayali ve Ramazan Efendi haşiyeleriyle birlikte), (Mardin: Dâru Nûru's-Sabâh, 2012), 541; Kemâlüddîn Beyâzîzâde, *İşârâtü'l-merâm min 'ibârâti'l-İmâm*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2007), 38.

⁴⁸ Prensip ile ilgili detaylar için bkz. Avni İlhan, "Aslah", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/aslah> (16.06.2025).

⁴⁹ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 8/225. Konumuz ile alakalı olarak Cürcânî şu ifadeleri kullanmaktadır: “Nasıl olur da Allah'ın fiillerinin zorunlu olarak kulların faydalarına dönük bir şekilde gerçekleştiği iddia edilebilir? Halbuki Cehennem ehlinin orada ebedi azap görmesi de onun fiillerindendir ki bunda ne azabı görenler ne de başkası açısından bir fayda vardır.” Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 8/225.

⁵⁰ Ebu'l-Hasen el Eş'arî, *el-Luma' fi'r-reddi alâ ehli'z-zeygi ve'l-bida'*, thk. Hamûde Gurâbe, (Kahire, el-Matbaatü'l- Mısıriyye, 1955), 117.

3.2. Musa Cârullah'a Verdiği Cevaplar Bağlamında Mustafa Sabri Efendi'nin Delilleri

Mustafa Sabri Efendi, Cârullah'ın bu mesele ile alakalı yaklaşımını genel itibari ile ilmi olmaktan çok hissi bir motivasyonun ürünü olarak görür. Çünkü ona göre bir meselenin problem olarak kişide ortaya çıkması durumu Cârullah'ta ters istikamette meydana gelmiştir. Önce bir konu ile alakalı uzun okumalar ve çalışmalardan sonra elde edilen deliller çerçevesinde problem tespiti yapılacağı yerde, Cârullâh nezdinde önce Cehennem azabının ebediliği bir problem oluşturmuş ve ardından bu probleme yönelik delillerin araştırılması safhasına geçilmiştir.⁵¹ Aslında Cârullah'ın içinde bulunduğu bu psikolojik durum onu kendisini destekleyecek delil aramak gibi bir duruma sevk etmiştir ki bu da ilmi açıdan objektifliği yakalamanın önündeki en büyük engellerden biridir. Bunun yanında genel anlamda aradığını bulamadığı İslâm kültürüne mensup ilim adamlarına ve özellikle de kelâm disiplini mensuplarına yönelttiği eleştirilerin sertleşmesine ve “dar gönüllülük” gibi duygusal yönü ağır basan ifadelerle başvurmasına yol açmıştır.

Mustafa Sabri Efendi, “dilediğine azap eder dilediğini bağışlar” tarzındaki ifadeleri içeren ayetlerde istisna edilen şeyin “azabın kendisinin” değil “azap edilecek olanlar” olduğunu söylemektedir. Cârullah'ın iddiasını desteklemek için bu ve benzeri ayetlere yanlış mana verdiğini ifade etmektedir. Dolayısı ile bu ayetlerin manası “isterse azap eder” değil, “dilediğine azap eder” olmaktadır. Hem ister sonlu ister sonsuz olsun, azabın ilahi iradeye bağlı olması azabın gerçekleşmeyeceği anlamına da gelmez. Tam tersine bağışlamak ve bağışlamamak gibi bir mümkünün iki tarafının da Allah açısından aynı mesafede olduğuna, bunlardan herhangi birisinin onun hakkında zorunlu olmadığına delalet eder. Aynı zamanda bu gibi ayetlerde yalnızca azap değil bağışlama da istisna edilmektedir. Eğer istisna bizatihi gerçekleşmemeyi gerektiriyorsa bağışlamanın da gerçekleşmemesi gerekir.⁵²

O halde cehennem azabının ebediliği meselesi değerlendirilirken istisna içeren ayetler merkeze alınarak genel bir hüküm ortaya koymaya çalışmak ve delâlet açısından açık olan ayetleri bu minvalde değerlendirmek usûl açısından hatalıdır. Bunun yerine, gerçekleşme açısından kendi içinde ne

⁵¹Mustafa Sabri, *Yeni İslâm Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyyesi*, 30-31.

⁵² Mustafa Sabri, *Yeni İslâm Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyyesi*, 52-55.

bağışlama ne de bağışlamamaya delâlet eden ayetler ilahi iradenin ne yönde tahakkuk ettiğini gösteren ayetler ışığında değerlendirilmelidir.⁵³

Mustafa Sabri, “Rahmetim ise her şeyi kaplamıştır. Onu muttakilere, zekatını verenlere ve ayetlerimize inananlara yazacağım.” mealindeki ayete dayanarak cehennem azabının ebedi olamayacağını savanan Cârullah’ı eleştirmektedir. Başka ayetlere bakmaksızın ayetin bu kısmının bile *âmm* seviyesinde değil de *mutlak* olduğunu yani delâletinin tüm zamanlar için geçerli olmadığını belirtmektedir. Ayet-i kerîmenin ilk kısmı ile son kısmı arasında tearuz bulunmasa bile kafirlerin sonsuza dek cehennemde azap göreceğini bildiren ayetler ile çelişki halinde olduğunu ifade etmektedir. Ayetin anlamını daraltan ulemanın da dar gönüllükten değil mevcut olan tearuzu gidermek için bu yola başvurduğunu söylemektedir.

Bununla birlikte rahmetin her şeyi kaplamasının Cârullah’ın düşüncesine göre sonsuz azap ile değil belirli bir müddet devam edecek azap ile hatta dünyada eziyet çeken insanların eziyet gördüğü kısacık anlar ile bile uyum içerisinde olmadığını söylemektedir.⁵⁴

Yine bu minvalde “Rahmân arşa istivâ etmiştir.” ayetini rahmetin herkesi kaplaması olarak değerlendiren Cârullah’a lügavî yönden itirazlarda bulunmaktadır. Arap dilinde *masdar*ın bazen *ism-i fail* veya *sıfat-ı müşebbehe* olarak kullanıldığı görülse de *sıfat-ı müşebbehe* olan Rahmân isminin *masdar* manasında kullanılmasını çok tuhaf ve alışılmışın dışında bir çaba olarak tanımlamaktadır. Aynı zamanda yola çıkmadan önce asla tevile başvurmayacağını ifade eden Cârullah’ın lügatte kullanımı olmayan böyle bir yola başvurmasını kendi içerisinde bir tutarsızlık olarak değerlendirmektedir.⁵⁵

Rahmân kelimesinin mastar olarak kullanılamayacak oluşunun bir başka yönünü de *sıfat-ı müşebbehe* suretinde olmasının yanında sonradan kazanılan değil de aslî özel isimlerden (*a’lâm-ı asliyye*) olmasıyla ilişkilendirmektedir. Yani Rahmân lafzından kastedilen, Allah Teâlâ’nın zatının ta kendisi olmaktadır. Ayrıca “O, arşa istivâ etmiştir.”⁵⁶ şeklindeki diğer ayetlerde *istivâ fiili* Rahmân lafzına değil Allah lafzına dönük olan zamire nispet

⁵³ Mustafa Sabri, *Yeni İslâm Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyyesi*, 47-59. Ayrıca va’d ve vaîd açısından konuyu ele alan Cârullah, Allah’ın (c.c.) vaidinden dönmesinin câiz olduğunu zira bunun Allah Teâlâ hakkında sözünün yalan olması değil kullarını affetmesi ve cömertliği anlamına geldiğini düşünmektedir. Buna mukabil olarak Mustafa Sabri, konuyu insanın dayanma gücü açısından değerlendiren Cârullah’ın düşünce yapısına göre ebedi azabın ihtimal dahilinde dahi olmaması gerektiğini söylemekte ve dolayısıyla Allah Teâlâ’nın vaidinden dönmesinin “caiz” değil “vacip” olması gerektiğini belirtmektedir. Mustafa Sabri, *Yeni İslâm Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyyesi*, 39.

⁵⁴ Mustafa Sabri, *Yeni İslâm Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyyesi*, 59-68.

⁵⁵ Mustafa Sabri, *Yeni İslâm Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyyesi*, 70.

⁵⁶ Yûnus 10/3, er-Ra’d 13/2, es-Secde 32/4, el-A’râf 7/54.

edilmiştir. Mana itibarıyla yaratılışın başlangıcından bahseden ayetlerden ahiret hayatı ile alakalı genel bir lütuf manası çıkarılmasını da zorlama bir yorum ve usul hatası olarak değerlendirmektedir.⁵⁷

Mustafa Sabri, Cârullah'ın "Allah kendisine şirk koşulmasını asla bağışlamaz." ve "Muhakkak ki Allah tüm günahları bağışlar." ayeti arasında herhangi bir çelişki bulunmadığı iddiasını hem mantık ilmi hem de usul ilmi açısından tenkide tabi tutmaktadır. Mantık ilmine göre birinci ayetteki ifade tikel olumsuz (*salibe-i şahsiyye*), ikinci ayetteki ifade ise tümel olumlu (*mucibe-i külliyye*) bir önermedir. Bu iki önerme türü arasında çelişki olduğunun yani ikisinin de aynı anda geçerli olamayacağının mantık kurallarına bile ihtiyaç duyulmadan en ufak bir düşünme ameliyesi ile anlaşılabilceğini ifade etmektedir. Cârullah'ın "Azap etmeden bağışlamaz." şeklindeki tevilini de bu apaçık çelişkiyi kabul edişinin bir neticesi olarak telakki etmektedir.⁵⁸

Fıkıh usulü kaidelerine göre ise birinci ayetin *hâss* ikinci ayetin ise *âmm* kategorisinde olduğunu ifade ederken bu neviden ayetler arasında bir tearuz bulunduğu *hâss* olan ayetin umumiyetle tercihe şayan olduğunu belirtmektedir. Şafii usulüne göre zaten kesinlik ifade etmeyen *âmm*ın *hâss* karşısında tahsis edilmekten başka durumu yoktur. Hanefi usulüne göre ise *âmm*ın geçerli olabilmesi için zamansal olarak *hâss*tan sonra olması gerekir. Bunun dışındaki tüm ihtimallerde *hâss* geçerli olmaktadır. İlk ayet Mekkî bir sure olan Zümer suresinin ayetlerinden birisi iken ikinci ayet Medenî bir sure olan Nîsâ suresinin ayetlerindendir. Dolayısı ile *hâss* olan ayetin hükmü geçerli olmaktadır. Bazı müfessirlerin tartışma konusu olan ayet de dahil olmak üzere Zümer suresinin bazı ayetlerinin Medine'de indiği yönündeki görüşleri kabul edilse dahi iki ayetin birbirine zamansal olarak yakın olduğu durumda da *hâss*ın hükmünün geçerli olduğunu hatırlatmaktadır.⁵⁹

Mustafa Sabri, "Her kim bir delili olmadığı halde Allah ile birlikte başka bir ilaha taparsa artık onun hesabı Rabbinin katındadır"⁶⁰ ayetini, bu kapsamda olanların affına delalet açısından kullanan Cârullah'ın yaptığı izahları keyfî ve zorlama olarak görmektedir. Bu ayet ile ilgili yorumlarının keyfî oluşunu ve belâgat açısından uygun olmayışını şu şekilde ifade etmektedir:

"Önce "Onun hesabı Rabbinin katındadır" cümlesini ele alalım. Bu cümle müşrikleri çok korkunç ve heybetli bir şekilde tehdit ve korkutma amacıyla gelmiştir. Buna rağmen bu hesabın, müşrikler için teselli verici bazı ihtimaller içerdiğini iddiaya kalkışmak, ilahi tehdidi hükümsüz bırakmak için ona tam zıddı bir mana vermek gibi bir şeydir. "...Onun hesabı Rabbinin katındadır..."

⁵⁷ Mustafa Sabri, *Yeni İslâm Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyyesi*, 69-73.

⁵⁸ Mustafa Sabri, *Yeni İslâm Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyyesi*, 75.

⁵⁹ Mustafa Sabri, *Yeni İslâm Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyyesi*, 73-78.

⁶⁰ el-Mü'minûn 23/117-118.

demek, “Onların hesap ve icaplarına bizzat ben bakacağım demektir.” Bunu, ifadenin gelişi-ahengi dışında hemen altındaki “... Çünkü kafirler asla iflah olmazlar” tamamlayıcı cümlesi de bunu açıkça göstermektedir. Musa Efendi, işine gelmeyen bu cümleyi bir hırsız maharetiyle (*mahâret-i muhtelisâne*) atlayarak, daha aşağıda bulunan ve başlı başına bir ayet olan, hem de sonunu oluşturduğu surenin genel anlamıyla (*hey’et-i mecmuasıyla*) uygunluk arz eden “De ki: Rabbim! Bağışla, acı! Sen acıyanların en hayırlısısın!” ayetine geçiyor.”⁶¹

Mustafa Sabri, Cârullah’ın delilsiz bir şekilde şirk koşmaya ilişkin iddiasının da mantıki açıdan tutarsız olduğunu söylemektedir. Zira bir kimsenin tüm gücünü kullandığı halde yine de delilini bulamadığı bir şirke düşüp tabi olmasının mazeret değil, “özü kabahatinden büyük” denecek cinsten bir durum olduğunu belirtmektedir. Aynı zamanda delile dayanarak şirk koşma diye bir şeyin olamayacağını, asılsız iddia sahibinin dayandığı şeye ilim ve fen dilinde *delil* değil *şüphe* dendiğini ifade etmektedir. Hatta Kur’an’ın birçok yerinde böyle bir şeye *delil* denmesini bile yasaklayan ayet-i kerimeler olduğuna işaret etmektedir.⁶²

Mustafa Sabri Efendi, Cârullâh’ın her inancın hak olduğu hususunda *safsata* olarak tabir edilen hatalı bir iddia ispat yöntemi kullandığını ifade etmektedir. Zira o, her inancın hak oluşu noktasında kelâmcıları suçlarken Peygamberlerin getirdikleri hak inancın tabileri ile günümüzdeki bozuk itikada tabi mensuplarını birbirine karıştırmaktadır. Mustafa Sabri, bu durumun etkeninin de o zamanlarda Avrupa’da revaç görmekte olan *vicdan hürriyeti* tabiri olduğunu düşünmektedir. Ancak ona göre Cârullâh, kişilerin birbirinin düşüncelerini maddi olarak susturma, şahsî hakaret ve nezaket dışı davranışlardan kaçınmaktan başka bir şey olmayan bu tabiri yanlış anlamıştır. Kişinin, karşısındaki kimsenin sahip olduğu düşünceye kalben dahi saygı göstermesi ve tasvip etmesini de ilmi hakikatlere saygısızlık olarak addeder ki bu durumda fikri olarak bir mücadelenin de anlamı kalmamaktadır.⁶³

Ona göre, Cârullâh’ın her inancın hak olduğu iddiası bundan önce ortaya koymaya çalıştığı tüm delillerin kendiliğinden iptal olması demektir. Çünkü her inanç doğruysa ve ibadet edilen şey her halükârda Allah (c.c.) ise, o halde kullardan kiminin mümin kiminin kafir olmasının bir anlamı kalmamaktadır. Yine Allah Teâlâ’nın kullarından birini cezalandırırken öbürüne mükafat vermesinin de yersiz olduğu anlamına gelmektedir. İddiasının başlangıç noktasına bakıldığı takdirde ise bu durumun apaçık bir çelişkiden başka bir şey olmadığını yinelemektedir.⁶⁴

⁶¹ Mustafa Sabri, *Yeni İslâm Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyyesi*, 108.

⁶² Mustafa Sabri, *Yeni İslâm Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyyesi*, 112-119.

⁶³ Mustafa Sabri, *Yeni İslâm Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyyesi*, 119-136.

⁶⁴ Mustafa Sabri, *Yeni İslâm Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyyesi*, 140-147.

Sonuç

İslâm düşünce tarihinde tartışmalı bir mesele olan cehennem azabının ebediliği, Yeni İlm-i Kelâm dönemi temsilcileri tarafından da ele alınmış ve farklı yaklaşımlarla değerlendirilmiştir. Bu çalışmada, İzmirli İsmail Hakkı, Musa Cârullâh Bigiyef ve Mustafa Sabri Efendi özelinde bu tartışmanın nasıl şekillendiği incelenmiştir. İzmirli İsmail Hakkı'nın, konuya dair delillerini sunarken genel olarak selefi düşüncenin önemli temsilcilerinden İbn Kayyım el-Cevziyye'den yararlandığı görülmüştür. Hatta bu bağlamda kaleme aldığı risale, büyük ölçüde İbn Kayyım'ın ifadelerinin tercümesi niteliğindedir. Bununla birlikte, risalede İbn Kayyım'ın isminin anılmaması, bu eserin yalnızca bir tercüme faaliyeti olup olmadığı konusunda soru işaretleri doğursa da Yeni İlmi Kelâm adlı eserinde aynı ibareleri tekrar etmesi, İzmirli'nin bu görüşleri benimsediğini ve meselenin onun tarafından tahrir edildiğini göstermektedir. Musa Cârullâh Bigiyef'in bu meseleye yaklaşımı ise daha çok felsefi tasavvuf ekolüne dayanmakta olup, vahdet-i vücûd düşüncesiyle şekillenmiştir. Cehennem azabının ebediliği konusunu bir problem olarak algılayan Cârullâh, bu soruya tatmin edici bir cevap bulma arayışında, vahdet-i vücûd nazariyesinin temsilcilerinden büyük ölçüde etkilenmiştir. Azabın sonsuzluğunu bildiren ayetleri tevil etme çabaları, nihayetinde her inancın hak olduğu ve her bireyin, inancı ne olursa olsun, Allah'a ibadet ettiği sonucuna ulaşmasına yol açmıştır. Ancak bu yaklaşımın, akademik ve objektif bir değerlendirmeden çok duygusal bir arayışın ürünü olduğu, kelâm geleneğine mensup alimlere yönelttiği eleştirilerinde de açıkça görülmektedir. Mustafa Sabri Efendi ise İzmirli ve Cârullâh'tan farklı olarak, cehennem azabının ebediliğini savunan yerleşik görüşün müdafisi olarak karşımıza çıkmıştır. Bu tartışmada yeni bir fikir öne sürmekten ziyade, ortaya atılan karşıt görüşleri reddederek klasik anlayışın doğruluğunu savunmuştur. Özellikle Cârullâh'ın iddialarına yönelik eleştirilerinde, fıkıh usulü, mantık ve belagat gibi disiplinlerin kurallarına riayet ettiği, klasik İslâm ilim geleneğinin metodolojisini benimsediği görülmüştür. Bu yönüyle, modern dönemde Eş'arî kelâm geleneğinin önemli bir temsilcisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca, çalışmada Cehennem azabının ebediliği ile hikmet kavramı arasındaki ilişki de incelenmiştir. İzmirli ve Cârullâh'ın hikmet kavramını insanın dayanma gücü, fayda ve maslahat ekseninde değerlendirdiği tespit edilmiştir. Bu bağlamda, İbn Teymiyye ve İbn Kayyım el-Cevziyye'nin de benzer bir yaklaşım sergilediği ve bu yaklaşımın modern dönem zihin yapısıyla uyumlu olduğu gözlemlenmiştir. Ancak İzmirli ve Cârullah'ın yöneltmiş olduğu eleştirilerde hikmet, adalet ve maslahat gibi kavramların içinin doldurulmadığı gözlenmiştir. Aslında azabın ebediliği gibi arka planda husûn-kubuh ve ilahi fillerin ta'lili gibi meselelerde irtibatlı olan bir konuda tartışmaların bu arka planda da cereyan etmesi beklenirdi. Halbuki ebedi azapta hikmet ve maslahatın bulunmayacağı

söylemleriyle yetinildiği görülmüştür. Ebedi azabın savunusunda Eş'arî kelâm geleneğine yaslanan Mustafa Sabri Efendi ebedi azapta kullara dönük bir fayda, hikmet veyahut maslahat aramanın yersiz ve yanlış olduğunu söylemiştir. Neticede karşımızda ebedi azapta hikmet bulunamayacağı iddiası ile hikmet aramanın yanlış olduğu iddiası durmaktadır. İzmirli ve Cârullâh'ın ebedi azapta herhangi bir hikmet ve maslahat bulunmadığı yönündeki iddialarının Eş'arî mezhebinin husûn-kubuh anlayışı ve ilahi fillere yaklaşımı açısından bağlayıcı olduğu söylenebilir. Ancak aradaki farklılıklara rağmen Mutezile ve Mâtürîdiyye nezdinde ilahi filler hikmet ve adalete binaen cereyan etmektedir. Dolayısıyla Mâtürîdî ve Mutezile ekollerinin bu bağlamdaki usulleri göz önünde bulundurularak ebedi azabın da belli başlı hikmetleri olduğu ve bunun ilahi adalete uygun olduğu iddia edilebilir. Dolayısıyla ebedi azabın reddi bağlamında yöneltilen itirazların fikri arka plana temas etmediği gibi kelâmî düzlemdeki bütün izah tarzlarını kapsamadığı da görülmüştür.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Finansman/Funding: Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder / The author acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Çıkar Çatışması / Competing Interests: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder / The author declare that have no competing interests.

Kaynakça

- Altundağ, Mustafa. "Kur'an'da Müşkil Bir Mesele: Cehennem Azabının Ebediliği". *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin İlmi Mecmuası* 7, (2007), 41-88.
- Bennânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdisselâm b. Hamdûn. *Haşiye alâ şerhi Celâl Şemsiddîn Muhammed b Ahmed el Mahallî alâ metni Cemi'l- Cevâmî' li Tâciddîn es-Sübkî*. 2 Cilt. Dimaşk: Dâru'l Fikr, 1403/1982.
- Beyâzîzâde, Kemâlüddîn. *İşârâtü'l-merâm min 'ibârâti'l-İmâm*. thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2007.
- Beydâvî, Kadı Nâsiruddîn Abdullah b. Ömer. *Minhâcü'l- vusûl ilâ ilmi'l-usûl*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2008.
- Beydâvî, Kadı Nâsiruddîn Abdullah b. Ömer. *Misbâhu'l- ervâh fî usûli'd-dîn*. thk. Saîd Fûde, Ammân: Dâru'r- Râzî, 2007.
- Cevziyye, İbn Kayyım. *Şifâü'l-alîl fî mesâili'l-kadâ ve'l-kader ve'l-hikme ve't-ta'lîl*. thk. Zâhir b. Sâlim Belfekayh, 2 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm- Dâru Atâati'l-ilm, 1441/2019.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf. *Şerhu'l Mevâkıf*, (Siyalkutî ve Halebî haşiyeleriyle birlikte) 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l İlmiyye, 1998.
- Demir, Mustafa. "Musa Carullah Bigi ve Mustafa Sabri Efendi'nin Cehennem Azabının Ebediliği Meselesine Yaklaşımları Üzerine Bir Değerlendirme". *Tevilat: Selçuk Üniversitesi İslâmi İlimler Fakültesi Dergisi* 1/2 (2020), 311-334.
- Eş'arî, Ebu'l Hasen. *el- Luma' fî'r-reddi alâ ehli'z-zeygi ve'l-bida'*. thk. Hamûde Gurâbe, Kahire: el-Matbaatü'l- Mısıriyye, 1955.
- Ebû Dakîka, Mahmûd. *el Kavlü's- sedîd fî ilmi't-tevhîd*. thk. Avadullâh Câd el-Hicâzî, 3 Cilt, t.y, y.y.
- Gazzâlî, Hucetü'l İslâm Muhammed b Muhammed. *el-İktisâd fî'l- i'tikâd*. Cidde: Dâru'l- Minhâc, 2016.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddîn Ebu'l Abbas Ahmed b Abdülhalim. *er-Redd alâ men kâle bi fenâi'l-cenne ve'n-nar ve beyânü'l- akvâl fî zâlik*, thk. Muhammed Abdullah es Siherî, Riyad: Dâru'l- Balensiyye, 1995.
- İlhan, Avni. "Aslah". TDV İslâm Ansiklopedisi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/aslah> (16.06.2025).
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Yeni İlmi Kelâm*. İstanbul: Evkâf- İslâmiyye Matbaası, (Âsitâne Yayınevi), 1339-1341.
- Kaya, Veysel. "İzmirli İsmail Hakkı'nın Cehennem'in Sonluluğu Hakkındaki Risalesi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (Ocak 2009), 529-557.
- Mert, Hamdi. "Musa Cârullâh Bigiyef: Hayatı, Mücadelesi, Fikirleri". *Bilig* 8 (Ocak 1999), 125-141.

- Oral, Osman. "Muhammed Zâhid el-Kevserî'nin Hulûd/Cennet ve Cehennem Ebediliği Konusuna Yaklaşımı". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (Aralık 2015), 87-108.
- Özdiñ, Rıdvan. *Son Dönem Osmanlı Dinî Düşüncesinde İrade Meselesi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013.
- Özalp, Ömer H. *İlahi Adalet- Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi, Musa Cârullâh Bigiyef*. İstanbul: Pınar Yayınları, 1999.
- Taftâzânî, Sa'düddîn Mes'ud b Ömer b Abdillâh. *Şerhu'l Makâsıd*. thk. Abdurrahman Amîra, 5 Cilt. Beyrut: Dâru Âlemi'l- Kütüb, 1419/1998.
- Taftâzânî, Sa'düddîn Mes'ud b Ömer b Abdillâh. *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye*, (Kestelli, Hayâlî ve Ramazan Efendi haşiyeleriyle birlikte), Mardin: Dâru Nûri's-Sabâh, 2007).
- Tunçbilek, Hasan Hüseyin, "İslâm Düşüncesinde Cehennem ve Cehennem Azabının Ebediyeti ve Fenası Problemi". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)*, 6(1), 15-33.